

ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო ს ი ს ტ ო რ ი ა უკველესი დროიდან მე-13 ს-მდე

(კონსპექტის პროექტი)*

საზოგადოებრივი ადამიანის აქტიურობა თავის კვალს აჩენს საქართველოს-ტერიტორიას განვითარების უკვე ყველაზე ადრინდელ საფეხურებზე. პალეოლითი ამჟამად კარგად არის დადასტურებული იმერეთის არა ერთს პუნქტში (მოწამეთა, რგანი, ხარაგოული), სადაც აღმოჩენილია და ნაწილობრივ უკვე შესწავლილიც ტროგლოდიტის (გამოქვაბულის კაცის) სადგურები; შავეზღვის პირას ჩნდება ამავე კულტურის პირველი ნიშნები. სოციალურად ეს არის წინაგვაროვნული კომუნის ხანა. მეურნეობა მითვისებითი ხასიათისაა. მეტყველება მეტად პრიმიტიულია, ეთნიკური სახეც სრულიად გაურკვეველი. გვაროვნულ საზოგადოებისა და ტომების წარმოშობა უფრო გვიანდელს ხანას, ნეოლითის (ახალი ქვის) პერიოდს, ეკუთვნის. ნეოლითური ნაშთებიც ნაპოვნია საქართველოს ტერიტორიაზე. მაგრამ ნეოლითური ხანა საქართველოში დღესდღეობით ჩვენთვის უფრო ცუდადაა ცნობილი, ვიდრე პალეოლითისა. სამაგიეროდ, დიდ განვითარებას აღწევს ლითონის კულტურა, განსაკუთრებით, ბრინჯაო, რომელიც შედარებით ადრე იჭერს სპილენძის ადგილს. ბრინჯაოს იარაღები საქართველოს ტერიტორიაზე კეთდებოდა უკვე მეორე ათასწლეულის პირველ ნახევარში, ძვ. წ., და ამ ათასწლეულის ბოლოს ბრინჯაოს კულტურა ავიდა აქ განვითარების მეტად მაღალ საფეხურზე. აქ ვამჩნევთ ორ თავისებურ კულტურას: ერთს—აღმოსავლეთში, რომელიც საქართველოს აკავშირებს აღმოსავლეთ ამიერ-კავკასიასთან, მეორეს—დასავლეთში, რომელიც საქართველოს აკავშირებს ჩრდილოეთს კავკასიასთან. აკეთებდენ ბრინჯაოსაგან სხვადასხვა სახის სასოფლო-სამეურნეო იარაღებს, რაც მიუთითებს მიწისმოქმედების განვითარებაზე, საომარ იარაღებს, ჭურჭელს, წერილს საყოფაცხოვრებო საჭიროების საგნებს და სხ. განსაკუთრებით განვითარებული და თავისებური ბრინჯაოს ის კულტურა ყოფილა, რომლის ნაშთებს პოულობენ დასავლეთ საქართველოსა და აღმ. საქართველოს დასავლეთ ნაწილში. რადგან პირველად ამ კულტურის ძეგლები დიდი რაოდენობით აღმოჩენილ იქნა, გასული საუკუნის დასასრულს, ჩრდ. ოსეთში, კობანის მდამოკებში, ამიტომ ეს კულტურაც კობანის კულტურის სახელით იქნა ცნობილი.

* იბეჭდება სადისკუსიოდ.—რედ.

მაგრამ შემდეგში წარმოებულმა ძიებამ და შენობვევითმა აღმოჩენებმაც დაადასტურეს, რომ ეს კულტურა გავრცელებული ყოფილა მთელს დასავლეთ კავკასიაში. ამიტომ ახლა ბევრი არქეოლოგი უკვე იმ აზრისკენ იხრება, რომ კობანის კულტურის ნამდვილი კერა დასავ. საქართველოა, რომელიც უხსოვარი დროიდან ცნობილია კოლხიდის სახელით. ძველ ხალხებს კოლხიდა წარმოედგინათ აყვავებულ, მდიდარ ქვეყნად და მას უკავშირებდნენ მრავალ თქმულებას, რომელნიც ანტიკისა და შემდეგდროინდელი მწერლებისათვის საყვარელ ლიტერატურულ სუბექტებად იქცნენ. ზოგიერთმა ამ თქმულებამ მთელი მსოფლიო შემოიარა. ასეთია, მაგ., ცნობილი გარდმოცემა არგონავტების, — გულად თესალიელ მეზღვაურთა, შესახებ. ეს ვაჟკაცები, იაზონის მეთაურობით და გემით „არგო“-თი, მოვიდნენ კოლხიდაში და ამ უკანასკნელის სატახტო ქალაქ ეა-ში, რომელიც მდებარეობდა მდ. ფაზისის (რიონის) ნაპირზე. კოლხიდაში ამ დროს მეფობდა აეტი, „ოქროს ვერძის“ მფლობელი. ამ ვერძის დასაკუთრება უნდოდათ სწორედ არგონავტებს. მათ თავიანთ მიზანს მიღწეის აეტის ქალიშვილის მედევას დახმარებით. იაზონმა შეუსრულა აეტს მთელი რიგი მოთხოვნა-პირობა, მაგ. შეაბა გუთანში სპილენძისფეხებიანი და ცეცხლქმინავი ხარები. ბოლოსდაბოლოს ვერძი მოტაცებულ იქნა არგონავტების მიერ.

უკვე ძველი საბერძნეთის მწერლებმა შეამჩნიეს, რომ ეს მითი მეტნაკლებად ნამდვილ, ისტორიულ, ცნობების გადამუშავებაა, რომ „ოქროს ვერძი“ მითითებს ოქროს მოპოვების ჩვეულებაზე ადგილობრივ მდინარეებში, ცხერის ტყავების საშუალებით. ოქრონარევი ქვიშნარის კვალი დასავლეთ საქართველოში მართლაც შემჩნეულია (1935 წელს ინგურის კალაპოტში იპოვნეს ოქროს დიდი ბუნებრივი ზოდი). საფიქრებელია აგრეთვე, რომ „გუთანში შებმული სპილენძისფეხებიანი ხარები“ წარმოადგენენ პოეტურ ფორმით შემოსილ მოგონებას განვითარებულ მიწისმოქმედებაზე, რომელიც უკვე ლითონის იარაღებით სარგებლობს.

მეორე მხრით, მთელი თქმულება არგონავტების შესახებ არის ანარეკლი ბერძნების საკოლონიზაციო მისწრაფებისა შავიზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროებისკენ. ეს მისწრაფება გულისხმობდა ქვეყნის საკმაოდ მაღალ განვითარებას, რაც იზიდავდა უცხოელებს.

ამიტომ საყვებით შესაძლებელია, რომ ე. წ. კობანის კულტურა აღმოცენდა სწორედ კოლხიდაში, რომლის შესახებაც უფრო ნამდვილ ცნობებს ვპოულობთ მხოლოდ მე-6 საუკუნიდან ძვ. წ., როცა ძველ ბერძნულ (იონიურ) პოეზიასა და მეცნიერებაში ჩნდება რეალური ჩვენებანი კავკასიასა და, განსაკუთრებით, მის შავი ზღვის სანაპიროებზე. ამგვარ ცნობათა წყარო პრაქტიკული, — პირველ რიგში, — სავაქრო ურთიერთობა იყო ბერძნებსა და ადგილობრივ მცხოვრებლებს შორის. მე-6 — საუკუნეებში, ამ ურთიერთობის ნიადაგზე, ჩნდება ზღვისპირა ბერძნული ქალაქები — ფაქტორიები: პიტინტი (ახლა — ბიკვინტა), დიოსკურიადი (ახლანდელი სოხუმის ალაგას ან მის რაიონში), ფაზისი (ახლა — ფოთი), ამავე სახელის მქონე მდინარის (ახლა — რიონი) შესართავთან და სხვ. ეს ქალაქები ასრულებდნენ სააღებშიცემო პუნქტების როლს, ბერძნებსა და ადგილობრივ ტომებს შორის. ისინი უნდა გაჩენილიყვნენ ამ ხალხთა კულტურული განვითა

რების შედარებით მაღალ დონეზე, როდესაც ადგილობრივს მიეწინააღმდეგებოდა ბერძენისათვის საინტერესო საქონელი მიეწოდებინა. განვითარების ეს დონე ჰქმნიდა შესაფერ პირობებს არა მხოლოდ ბერძნულ ზღვისპირა ქალაქების, არამედ აგრეთვე ადგილობრივი ქალაქების გაჩენისათვის. ასეთი უძველესი ადგილობრივი ქალაქთაგანია ვა. იგივე პირობები განსაზღვრავდა ფულის ტრიალის განვითარებასაც. თუ ბრინჯაოს ხანაში ფულად იხმარებოდა სხვადასხვა ზომის ბრინჯაოს რგოლები, რომელნიც ერთმანეთისგან მზარდი პროპორციული წონით განსხვავდებოდნენ (ასეთი რგოლები ნაპოვნია არქეოლოგების მიერ), მე-6—5 ს. უკვე ჩნდება ფული-მონეტა, როგორც შემოტანილი. ისევე ადგილობრივი. მე-5 საუკუნის დასასრულიდან ან მე-4 საუკ. დასაწყისიდან და მომდევნო საუკუნეებში კოლხიდაში იკრება ადგილობრივი ვერცხლის მონეტა, მეცნიერებაში ცნობილი „კოლხიდური“-ს სახელწოდებით და განკუთვნილი შინაგანი სააღებშიცემო ურთიერთობისათვის.

ადგილობრივი ბერძნული კოლონიებიც (მაგ., დიოსკურიადი) სკრიან თავის ფულს.

საზოგადოებრივი წყობის მხრივ ჩვენ განვითარების ასეთი სურათი გვაქვს. ბრინჯაოს ხანაში, მიწისმოქმედებისა, მეჯოგეობისა და საშინაო ხელოსნური წარმოების წყალობით, უკვე განვითარებული საგვარ-ტომო საზოგადოებაა, რომელიც მეტწილად ბინადარ ცხოვრებას ეწევა.

დაწყებითი ფორმით მოცემულია აგრეთვე ადამიანის ჩავრა ადამიანის მიერ, უმთავრესად ალბათ საოჯახო მონობის სახით. ამიერ-კავკასიას ამ დროს უკვე აქვს საეკპრო და კულტურული დამოკიდებულება წინა აზიის, ხმელთაშუაზღვეთისა, ჩრდილოეთ კავკასიისა, თანამედროვე უკრაინისა და ღუნაის აუზის შორეულ ქვეყნებთან. ბრინჯაოს ხანის ამიერ-კავკასიელ ტომთა ეთნიკური სახეჯერ კიდევ არ არის განსაზღვრული, მაგრამ არის საფუძველი ვიფიქროთ, რომ აქ მაშინ ცხოვრობდნენ თანამედროვე კავკასიელ ხალხთა წინაპრები.

ქართველი ტომები (საკუთრივ ქართველები, მეგრელები, ქანები, ლაზები და სვანები) კავკასიაში მოდიან შედარებით გვიან, როგორც ფიქრობენ, მე-8—7 ს. მოყოლებული ძვ. წ. მეცნიერთა უმრავლესობა ფიქრობს რომ ქართველები სამხრეთიდან მოვიდნენ და რომ ისინი შთამომავალნი არიან წინააზიის უძველეს ხალხებისა (სუმერიელთა, ხეთელებისა, მიტანიელებისა, ქალდებისა და სხვ.), რომელთაც საკაცობრიო კულტურის ყველაზე ადრინდელი კერა შექმნეს და მისი ცეცხლი სხვადასხვა დროს წინააზიის სხვადასხვა ადგილას დაანთეს. სამხრეთიდან მოიტანეს ქართველებმა აგრეთვე. როგორც ჩანს, თავიანთი ანბანი, რომელმაც განვითარების მეტად გრძელი და საინტერესო გზა გაიარა. ახალ მიწაწყალზე დაბინავებისას, ქართველი ტომები ძლიერ გავლენას ახდენდნენ ადგილობრივ მოსახლეობაზე და მისგანაც გარკვეულ ზემოქმედებას განიცდიდნენ.

მიეწინააღმდეგებოდა და კულტურის შემდგომ განვითარებასთან ერთად საზოგადოებრივი ცხოვრებაც უფრო რთულდებოდა. საშინაო და საგარეო ვაჭრობის გაფართოების წყალობით იზრდებოდა მონათა შრომის, როგორც მუქთი სამუშაო ძალის, გამოყენების საჭიროებაც. ახალი ვითარება აღწერილია სტრაბონის მიერ, რომელიც ცხოვრობდა და წერდა ძველ და ახალ წელთაღრიცხვების მიჯ-

ნაზე, ძველ და ახალ წყაროთა ცნობების საფუძველზე. სტრაბონის ცნობებაჲსაჲ-
ქართველოს შესახებ მეტწილად მიეკუთვნება ძვ. წელთაღრიცხვის I საუკუნის
დასაწყისს.

ამ დროს საქართველოს ტერიტორიაზე ორი სახელმწიფოებრივი წარმო-
ნაჲში არსებობს: ძველი კოლხიდა და ივერია. ივერიას უპყრია დას. საქართვე-
ლოს აღმოსავლეთი, სურამის ქედის მომიჯნავე, ნაწილიც (საზღვარი კოლხეთსა
და ივერიას შორის გადის შორაპან-სკანდაზე).

III საუკუნის დასასრულსა და II საუკუნის დასაწყისს (ძვ. წ.), ანტიკური
ცნობებით, ივერია ძლიერი და თავისუფალი სახელმწიფოა, რომელიც არასდროს
არ დამორჩილებია უცხოელებს და იგი (ივერია) ესაზღვრება სომხეთს მდ. არა-
ქსის გასწვრივ.

სტრაბონის „გეოგრაფიის“ ცნობებით, მაშინდელი საქართველო, სამეურ-
ნეო თვალსაზრისით, შეიძლება დაიყოს სამ რაიონად: მაღალმთიან, მთიან და ვაკე
ზონებად. მაღალმთიან რაიონებში მთავარ მეურნეობად დასახულია მონადირეობა,
შემდეგ—შემგროვებლობა და, მხოლოდ ნაწილობრივ, მესაქონლეობა. ასეთ მდგო-
მარეობაში ყოფილან სვანები, რომლებიც სახლობდნენ დაახლოვებით იმ ტერი-
ტორიაზე, რომელზედაც ახლაც იმყოფებიან.

მთიან რაიონებში (სტრაბონი აქ კონკრეტულად აღმ. საქართველოს მიე-
ლთა მეურნეობას აღწერს) მოსახლეობის მთავარ საქმიანობას მეჯოგეობა წარ-
მოადგენდა, ხოლო დამხმარეს—მიწისმოქმედება. ბარში (ვაკე ნაწილში) მეურნეო-
ბის მთავარი დარგი იყო მიწისმოქმედება, მაგრამ აქ მესაქონლეობასაც ეწეო-
დნენ. აქ განვითარებული იყო ხელოსნობაც და ვაჭრობაც.

ამის შესაბამისად—გზები და მიმოსვლის საშუალებანიც. სტრაბონი ამბობს,
რომ ივერია მდიდარი და მშვენიერად დასახლებული ქვეყანაა, დათარული ქა-
ლაქებითა და სოფლებით, რომ სახლები დახურულია კრამიტით და აშენებულია
სახელოთმოძღვარო ხელოვნების წესების თანახმად, რომ აქ არის ბაზრები და
საზოგადოებრივი შენობები.

ბაზრები ვაჭრობისათვის იყო საქირო. ვაჭრობა იყო ადგილობრივი და
სატრანზიტო—აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ქვეყნებს შორის. ინდოეთიდან
და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებიდან საქონელი ამოჰქონდათ კასპიის ზღვაზე,
აქედან მას მტკვრით ეზიდებოდნენ ზევით ნაგებით. შემდეგ ივერიიდან, იმ ადგი-
ლიდან, საიდანაც მდინარე აღარ ვარგოდა სანაოსნოდ, ხმელეთის გზით იგი ვა-
დაჰქონდათ კოლხიდაში ქალ. შორაპანამდე, ხოლო აქედან მდ. ფაზისით ჩაჰქონ-
დათ შავ ზღვამდე, სადაც მთავარი საწყობი იყო ქალაქი ფაზისი (ფოთი).

ივერიის მეორე სატრანზიტო გზა მიიმართებოდა სამხრეთიდან ჩრდილოეთი-
სკენ დარიალის ხეობით.

ნაოსნობა, ფაზისსა და მტკვარს გარდა, წარმოებდა მდ. ალაზანზეც. გან-
ვითარებული იყო აგრეთვე სახმელეთო მიმოსვლა: სტრაბონი ამბობს, რომ მდ.
ფაზისის ზემო წელში, სადაც გემები ვერ დადიოდნენ, გამართული იყო 120 ხილი.

შავიზღვის სანაპირო ქალაქების ვაჭრობის შესახებ ადგილობრივ მოსახ-
ლეობასთან დამახასიათებელია სტრაბონის ცნობა, რომ დიოსკურიადში (აფხა-

ზეთის სანაპირო) სავაჭრო ოპერაციების წესიერი მსვლელობისათვის აუცილებელი იყო 70 თარჯიმანი, იმდენად ბევრი და სხვადასხვა ტომი იყრიდა აქ თავს.

ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი შემოსატანი საქონელი იყო მარლი. შემოჰქონდათ, რასაკვირველია, აგრეთვე სხვა საგნებიც (სამრეწველო ნაწარმოები, ქსოვილები, იარაღები და სხვ).

მიწისმოქმედების დარგში ამ მხარეში განვითარებული იყო მარცვლოვანი კულტურები, მებოსტნეობა და მებალეობა-მევენახეობა. დას. საქართველოში უხვად მზადდებოდა სელი და მისი ქსოვილი, კანაფი და მისი ნაძენძი, ცვილი და ფისი. სელი უცხო ქვეყნებშიც გაჰქონდათ.

სოციალური წყობის მხრივ სხვადასხვა რაიონები, საერთო განვითარების დონის შესაფერისად, მნიშვნელოვნად განირჩეოდნენ ერთიმეორისაგან. მაღალ-მთიან რაიონებში, მაგ. სვანეთში, ჯერ კიდევ დაცული იყო გვაროვნული წყობილება. სვანებს მართავდა 300 კაცისგან შემდგარი სატომო საბჭო.

ივერიის საზოგადოებას, რომელიც შედარებით მაღალ საფეხურზე იდგა, სტრაბონი ჰყოფს ოთხ „გვარად“: 1. მეფეთა „გვარი“, რომელიც განაგებდა მეზობლებთან ურთიერთობას, 3. მიწისმოქმედთა და მეომართა „გვარი“ და 4. მდაბიო ხალხის „გვარი“, რომელიც მეფეთა „გვარს“ ემსახურებოდა.

ცხადია, რომ სოციალურ-ეკონომიური დაფენიანება ივერიაში შორს წასულა წინ, მაგრამ გვაროვნული გარდმონაშთები ჯერ კიდევ დიდი რაოდენობით იყო შემონახული.

შემდგომი დიფერენციაცია ძირითადად მიმდინარეობდა მესამე „გვარში“, რომელიც მოსახლეობის უმეტეს ნაწილს შეიცავდა. კერძო საკუთრების არსებობის პირობებში ეს „გვარი“, რომელსაც ქართულად ეწოდებოდა „ერი“, ე. ი. „ხალხი“ („ხალხი—ჯარის“-ს მნიშვნელობით), თანდათან მკვეთრად იყოფა ორ ნაწილად: უმცირესობა-მაღლა მდგომნი, „წარჩინებულნი“, „ერისთავნი“, „მთავარნი“, „თავნი“ და ა. შ., რომელნიც შემდეგ ერთი საერთო სახელწოდების, „აზნაურნი“-ს, ქვეშ გაერთიანდნენ, და, მეორე მხრით-უმრავლესობა, „წვრილი ერი“, თავისუფალი მცხოვრებნი, რომელნიც ჯერ კიდევ მოსახლეობის უმეტესობას შეადგენდნენ. „წვრილ ერს“ დაკარგული აქვს გვაროვნული ხანის მრავალი უფლება (მაგ. თვითმმართველობის სფეროში), მაგრამ ნაწილი თავისი ძველი უფლებებისა ჯერ კიდევ შენარჩუნებული აქვს (მაგ., ნაწილობრივ, მიწათმფლობელობის სფეროში) და ამ უფლებებისათვის იგი გააფთრებით იბრძვის. მე-5 საუკუნის მეორე ნახევარში უკვე ვხედავთ მკაფიოდ მოხაზულ სახეს ამ საზოგადოებისას, რომელსაც გაუვლია განვითარების შემდეგი გზაც. „აზნაურები“ უკვე იყოფიან „დიდად“ და „წვრილად“. მოწინააღმდეგე ბანაკი იხსენიება, როგორც „უაზნო“ ანუ „არათავისუფალი“, ყველაზე დაბლა დგანან „მონა და მხევალი“. მსხვილ აზნაურთაგან დაწინაურებულან „მთავარნი“. არისტოკრატიის უმაღლეს ფენას შეადგენენ „სეფე-წულნი“, პირველი, მეფის, გვარის ნაშიერნი, მსხვილ მიწათმფლობელებად ქცეულნი.

„აზნაურთა“ მოძრაობა სოციალურ და პოლიტიკურ ძალაუფლებისაკენ წარმოებდა სხვა საზოგადოებრივ ჯგუფებთან, კერძოდ, მონათმფლობელებთან, ბრძოლაში, რომელთა (მონათმფლობელთა) წრიდანაც გამოვიდა სტრაბონისეული

მეორე „გვარი“ ქურუმებისა. ამ ბრძოლაში „აზნაურები“ მნიშვნელოვან გამარჯვებას აღწევენ მე-4 საუკუნეში, როცა ამ პროცესში ფართოდ იქნა გამოყენებული რელიგია. ძველი წარმართული სარწმუნოების წარმომადგენელთა წინააღმდეგ ახალი ძალები იყენებენ ქრისტიანობას, რომელიც ოფიციალურ კულტად და „აზნაურთა“ რელიგიად იქცევა (ქართლში — მე-4 ს. შუაწლებისთვის). ჩნდება ახალი მწიგნობრული ქრისტიანული კულტურა, რომელიც იწყება თარგმანებით, მაგრამ რომელიც მე-5 საუკუნის დასასრულისათვის უკვე გვაძლევს მნიშვნელოვან ორგინალურ ლიტერატურულ ძეგლს „წმ. შუშანიკის მარტილობა“-ს, ვინმე იაკობის მიერ დაწერილს. რთული იყო აგრეთვე „აზნაურთა“ დამოკიდებულება მეფის ხელისუფლების მიმართ. ეს უკანასკნელი, აღმოცენებული, როგორც მონათმფლობელთა ორგანიზაცია, ახალი კლასის საზოგადოებრივი მნიშვნელობის ზრდასთან ერთად, თანდათან უახლოვდებოდა მას და თანაც ნაწილობრივ იცვლიდა თავის სოციალურ ბუნებას. სრული გარდაქმნა ამ გზით სამეფო ხელისუფლებას მაინც არ შეეძლო, რადგანაც მტრულად და შეურიგებლად იყო განწყობილი „აზნაურთა“ სანუკეარ იდეალისა და მისწრაფებისადმი, რომელიც ახალ, ფეოდალურ, მიწისმფლობელობის დადგენისა და დამტკიცებისაკენ არის მიმართული. განსაკუთრებით მწვავე იყო ბრძოლა ვახტანგ გურგასალის დროს, რომელიც მეფობდა ქართლში (ივერიაში) მე-5 საუკუნის მეორე ნახევარში. ეს ბრძოლა დამთავრდა მე-6 საუკუნის ოციან წლებში მეფის ხელისუფლების მოსპობით აღმოს. საქართველოში.

დას. საქართველოში განვითარება თავისებური გზით მიდიოდა. ადრევე რამდენადღე შინაგან დაქსაქსული კოლხიდა იყოფა მთელ რიგ წვრილ ტომურ პოლიტიკურ წარმონაქმად. მეორე საუკუნეში ახ. წ. მდ. რიონის, ენგურის, კოდორისა და ბზიფის აუზებში ყალიბდება მინიატურული „სამეფოები“ ლაზებისა, აფსილებისა, სანიგებისა და სხვათა, რომელნიც თანამედროვე ძეგრელების, აფხაზების, სვანების, წინაპრებად უხდა იქნან მიჩნეულნი. მე-4 საუკუნის დასასრულს, ადრეულ ფეოდალურ ძალთა შემდეგი განვითარების საფუძველზე, ლაზები იპყრობენ დანარჩენ ტომებს და ამით საფუძველს უდებენ ახალ სამეფოს, რომელსაც რომაელები და ბერძნები უწოდებდნენ ლაზიკას, ხოლო მკვიდრი მცხოვრებლები „ეგრისს“ (აქედან ტომური სახელწოდება „მეგრელი“). სტრაბონისა და მის მომდევნო ხანაში აღმ. და დას. საქართველოს განვითარება ახალს ისტორიულ პირობებში მიმდინარეობდა. 65 წელს ძვ. წ. რომაელები, რომელნიც დიდხანს ებრძოდნენ პონტოს მეფეს მითრიდატს, ამ უკანასკნელის დამარცხების შემდეგ შემოვიდნენ ამიერ-კავკასიაში, იმ მიზნით, რომ დაესაჯათ მითრიდატის მოკავშირენი. წინააღმდეგობა, რომელიც დახვდათ რომაელებს სომხეთში, ალვანეთში (თანამედროვე საბჭოთა აზერბეიჯანი) და ივერიაში, გატეხილ იქნა და ამ ქვეყნებში დამყარდა რომის უზენაესი ხელისუფლება. ქართლი, მიუხედავად მისი ანტირომაული განწყობილებისა შემდეგ პერიოდშიაც, რაც გამოიხატებოდა პერიოდულ ამბოხებებში უცხოელ დაპყრობელთა წინააღმდეგ, ექცევა ვასალურ დამოკიდებულებაში რომისაგან, სამხედრო სამსახურის მოვალეობით (კერძოდ, ეს მოვალეობა მდგომარეობს ჩრდილო-კავკასიის ზეკარების-ულელტეხილების—პირველ რიგში-დარიალის, დაცვაში, რომელთაც დიდი სტრა-

ტეგიული და ეკონომიური მნიშვნელობა ჰქონდათ რომაელთათვის). კოლხიდა კი, რომელიც უფრო ადვილად იქნა დაპყრობილი რომაელების მიერ, სამხედრო ბეგარის გარდა, როგორცა ჩანს, იხდიდა ხარკსაც.

გავლენას ახდენდა საქართველოზე აგრეთვე დაუსრულებელი ბრძოლა რომსა და ირანს (ჯერ პართუსს, შემდეგ—სასანიდურს) შორის. მე-4 საუკ. მეორე ნახევარში უპირატესობის სასწორი იხრება ირანისკენ და მე-5 საუკუნის დასაწყისიდან ქართლი ექცევა მისი გავლენის ქვეშ.

ირანელები, აფართოებენ რა თანდათან თავის ჩარევის სფეროს ქვეყნის შინაურ მმართველობაში და სარგებლობენ რა ზემოხსენებული ინტაგონიზმით მეფესა და დიდ „აზნაურებს“ შორის, თანდათანობით ზღუდავენ მეფის უფლებას და ბოლოს, „აზნაურებთან“ კავშირში, სრულიადაც სძობენ მას (523 წ.). მე-6 საუკუნეში ირანელები ცდილობენ ხელში ჩაიგდონ დას. საქართველოც, რაც იწვევს ირანელთა ხანგრძლივ ომს რომაელებსა და ეგრისის მმართველ წრებთან (542—562). ირანელები მარცხდებიან და ქვეყანა რჩება რომის იმპერიის და მის მემკვიდრე—ბიზანტიის ვასალურ დამოკიდებულებაში. ირანელების, რომელთაც პირველად დახარკეს აღმ. საქართველო, ძალადობა ჯერ კიდევ მე-5 საუკუნეში იწვევდა სხვადასხვა საზოგადოებრივ ძალების საპროტესტო მოძრაობას ირანელთა ბატონობის წინააღმდეგ. მოკლებნიანი კავშირი, რომელიც დამყარდა ქართლის წარჩინებულთა და ირანელებს შორის მეფის ხელისუფლების დაცემის შემდეგ, მალე დასრულდა განხეთქილებით (571—72 წ. წ.). წარჩინებულნი თავისუფლდებიან დამპყრობელთა ბატონობისაგან და ჰქმნიან საკუთარ საკუთარ პოლიტიკურ ორგანიზაციას, რომელსაც „მეფის“ ნაცვლად „ერისმთავარი“ მეთაურობს. „ერისმთავრები“ იყენენ უმაღლესი ფეოდალური ფენის არჩეული წარმომადგენელი, რომელთა ხელისუფლებაც შემდეგ, სათანადო ისტორიულ პირობებში, ფეოდალურ მეფის ახალ ხელისუფლებად განვითარდა. მე-5 საუკუნე მთელ საქართველოში არის მკვეთრი გარდატეხის ხანა ფეოდალურ ძალთა განვითარებაში. აფხაზეთში, რომელიც, მე-6 საუკუნის დასაწყისს. გამოეყო ლაზიკას ცალკე სამთავროდ, მე-6 საუკუნის ორმოციან წლებში დამბობილ იქნა ძველ მეფეთა დესპოტური ხელისუფლება. ქვეყნის დიდებულნი აქაც ირჩევენ ფეოდალური ხელისუფლების უმაღლეს წარმომადგენლებს—აფხაზ ერისთავებს. ეგრისშიაც ძველი მეფის ხელისუფლება თანდათანობით სუსტდებოდა შინაურ და გარეშე (ბიზანტიის ძალმომრეობა) წინააღმდეგობათა მეოხებით და ბოლოს შეცვლილ იქნა.—ეარაუდით, მე-7 ს. დამდეგისათვის,—ლაზიკის „პატრიკიოსის“ (ბიზანტიური სასახლის ტიტული) ხელისუფლებით.

პოლიტიკური ხელისუფლების ფეოდალური კლასის ხელში საბოლოოდ გადასვლა ამ საზოგადოებრივ ჯგუფის მიერ გამოყენებულია „წვრილ ერთან“, თავისუფალ სოფლის მოსახლეობასთან. საბრძოლველად, რომელსაც ჯერ კიდევ შემონახული ჰქონდა თავისი გვაროვნულ-თემური უფლებების გარკვეული ნაწილი. ბრძოლის მიზანია სათემო და წვრილ-მფლობელთა მიწების მიტაცება და მისაკუთრება და თავისუფალი სოფლის მოსახლეობის ამა თუ იმ სახით დამორჩილება ფეოდალთა მიერ. მე-9 საუკ. დამდეგისათვის ფეოდალები ახერხებენ „წვრილი ერის“ გაალმასებული წინააღმდეგობის გატეხას, და გლეხური, კერძო-

მესაკუთრული თუ სათემო, ადგილ-მამულის ძირითადი ფონდების დატაცებას „წერილი ერის“ პიროვნული დათრგუნვისა და ყმობის უღელში შებმის პროცესი უფრო ნელა მიმდინარეობს, მაგრამ ისიც თანდათან, ხოლო განსაკუთრებით, მე-10 საუკუნეში, მნიშვნელოვან შედეგებს აღწევს. ეს პროცესი განისაზღვრებოდა ფეოდალურ საწარმოო ძალების ზრდით, რაც ახალ ისტორიულ გარემოცვაში ხდებოდა.

მე-6 საუკუნიდან დაწყებული ისტორიული ცნობები ქვეყნის სამეურნეო განვითარების შესახებ უფრო სრული ხდება. მე-6 ს. უცხოურ წყაროების მიერ ქართლი აღწერილია, როგორც ნაყოფიერი და მდიდარი ქვეყანა, რომელსაც საკმაოდ ფართო სავაჭრო ურთიერთობა აქვს სომხეთთან, ირანთან, ბიზანტიასთან. ამ საუკუნეთა დასასრულს პირველად ჩნდება ქართულწარწერიანი ფული. საფიქრებელი ხდება პურის ექსპორტიც-კი ქართლიდან. ეგრისიც ინტენსიურ სავაჭრო ოპერაციებს აწარმოებს ბიზანტიასთან და ადგილობრივ მმართველ წრის, ამ ურთიერთობასთან დაკავშირებული, ინტერესები იმდენად ღრმავა, რომ ამ წრის საგარეო-პოლიტიკურ განწყობილებებსა და მისწრაფებებსაც განსაზღვრავს. ლაზიკიდან გაჰყავდათ მონები, გაჰქონდათ ბეწვეული, ტყავი და სხ.

მე-7 ს. პირველ ნახევარშიაც განვითარება იმავე გზით მიდის. მატერიალური მდგომარეობის ღონის [დამახასიათებელია ისეთი შესანიშნავი ძეგლები ხუროთმოძღვრებისა და ხელოვნებისა, როგორიცაა ჯვარის საყდარი (მდ. არაგვის შესართავთან), წრომის, საუცხოო მოზაიკით შემკული, ტაძარი და სხვ.

მე-7 საუკუნის შუა წლებში საქართველოში პირველად ჩნდებიან არაბები, რომელთაც ამ დროისთვის დაპყრობილი ჰქონდათ დიდი ნაწილი წინა აზიის ქვეყნებისა და რომელნიც საბოლოოდ განმტკიცდნენ აღმ. საქართველოში მხოლოდ მე-8 საუკ. დასაწყისიდან. დას. საქართველოს დაპყრობა არაბებმა ვერ მოახერხეს, თუმცა მე-7—8 ს. ს. მიჯნაზე ამ ქვეყანაშიაც ფეხი ჩასდგეს.

აღმ. საქართველო არაბთა მფლობელობის ქვეშ ჩამოყალიბებულ იქნა ცალკე სამხედრო-ადმინისტრაციულ ერთეულად, რომლის მმართველიც („ამირა“) ტფილისში იჯდა. მოსახლეობა იბეგრება სხვადასხვა გამოსაღებით. კერძოდ, სულადი და სამამულო გადასახადით („ჯიზიათი“ და „ხარაჯა“). არაბთა მძიმე ფულადი სახარკო სისტემა ხელს უწყობს მოსახლეობის ქონებრივი დიფერენციაციის გაღრმავებას. ეს გადასახადები განსაკუთრებით აუტანელი გახდა მე-8 საუკ. შუა წლებიდან, მაგრამ საერთო ევოლუცია ხალიფატისა, რომელიც თანდათანობითი ფეოდალიზაციის გზაზე იყო შემდგარი, ამ დიდი სახელმწიფოს განაპირა პროვინციებში გამოიხატა ადგილობრივ ამირების მისწრაფებაში დამოუკიდებლობისაკენ. ტფილისის ამირაც მე-9 საუკუნის დასაწყისიდან თანდათან თავისუფლდება ხალიფას დამოუკიდებლობისაგან და ადგილობრივ მფლობელ ფეოდალად იქცევა. ტფილისის საამიროს, როგორც ცალკეულ, ფაქტიურად დამოუკიდებელ სამთავროს, ჩამოყალიბებას, თან სდევდა მისი ტერიტორიის შემცირება და მისი პოლიტიკური ძალის დასუსტებაც.

მკვიდრი მოსახლეობა, რომელიც ადრევე მიისწრაფოდა აღმოსავლეთ საქართველოს განაპირა კუთხეებისა და დას. და სამხრ. საქართველოსაკენ, როგორც დაპყრობილთათვის მიუდგომელ რაიონებისაკენ, არაბთა ძალმომრეობი-

საგან თავის დასაღწევად, თანდათანობით მტკიცდება და ძალას იკრებს ახალ ადგილებზე. მოსახლეობისა და მისი მეურნეობის ზრდა საქართველოს ამ ნაწილებში, — არაბთა პოლიტიკური გავლენის დაცემის ახალ პირობებში, — ახალ, ფეოდალურ, სამთავრობის წარმოშობას უწყობს ხელს. მე-8—9 საუკუნეთა მიჯნაზე, ივრისა და ალაზნის ხეობებში იქმნება კახეთის სამთავრო, რომლის მფლობელი ატარებს „ქორეპისკოპოსის“ ტიტულს. მე-9 საუკ. დასაწყისის ბაგრატიონთა საგვარეულო, რომელიც შემდეგში გაერთიანებულ საქართველოს სამეფო დინასტიად გადაიქცა, აშოტის სახით და ბიზანტიის მფარველობის ქვეშ, საფუძველს უყრის ტაოკლარჯეთის სამთავროს, რომლის მმართველიც ატარებდა „კურაპალატის“ ტიტულს.

დას. საქართველო მთელი ამ ხნის განმავლობაში ვასალურ დამოკიდებულებაში იყო ბიზანტიისაგან. მაგრამ მე-8 საუკ. დასასრულს აფხაზეთის ერისთავები, ქვეყნის გაძლიერების საფუძველზე და ბიზანტიაში ატეხილი შინაური განხეთქილების გამოყენებით. აცხადებენ დამოუკიდებლობას, იღებენ მეფეთა ტიტულს და იპყრობენ მთელ დას. საქართველოს. ასე წარმოიშვა „აფხაზთა სამეფო“, რომლის სატახტო ქალაქი გახდა ქუთაისი. მე-9 საუკ. დასაწყისიდან აფხაზთა მეფეები თავის უფლებებს ავრცელებენ აღმ. საქართველოს ცალკეულ ნაწილებზეც.

მე-9 საუკ. მეორე ნახევარი და მე-10 ს. დიდი სამეურნეო საზოგადოებრივ-პოლიტიკური და კულტურულ აღმავლობის ხანაა თითქმის მთელ საქართველოში. განვითარება მარცვლულ და ტექნიკურ კულტურათა, მებაღეობისა, მევენახეობისა და მეღვინეობის, მესაქონლეობისა, ხელოსნური წარმოებისა და გლეხურ საშინაო მრეწველობისა და წარმოების ცალკეულ დარგთა სპეციალიზაცია ცალკე რაიონების მიხედვით აძლიერებს და აფართოებს სამთავროთა სამეურნეო კავშირებსა და შინაგან გაცვლა-გამოცვლის უწყებულ პროცესს. იზრდება სავარეო ვაჭრობაც ბიზანტიასთან, ხალიფატის ცალკე ნაწილებთან, ჩრდილოეთის ქვეყნებთან. მათ შორის უფრო გვიან რუსეთთანაც, რასაც ხელს უწყობს წინა აზიის საერთო ძლიერი სამეურნეო და სააღმშენებლო გამოცოცხლება. შესაბამისად იზრდება ფულის ტრიალი და საქალაქო ცხოვრებაც: ჩნდება ახალი და ძლიერდება ძველი ქალაქები. მსხვილი სამრეწველო-სავაჭრო ცენტრები იყვანენ: ტფილისი, დმანისი, სამშვილდე, რუსთავი, არტანუჯი, ქუთაისი, ცხუმში (ახლა სოხუმი) და სხვ. აღნიშნული მოვლენები ჰქმნის ფეოდალური დაქსაქსულობის მოსპობისა და უფრო ფართო პოლიტიკური ფორმის დამყარების ობიექტურ აუცილებლობას. რასაც საწარმოო ძალებისათვის უფრო სწრაფი და თავისუფალი განვითარების შესაძლებლობა უნდა შეექმნა. ბრძოლა პირველობისათვის სხვადასხვა მფლობელთა შორის, რომელიც საუკუნე ნახევარს გრძელდებოდა, თავდაპირველად უპირატესობას აფხაზთა მეფეებს აკუთვნებდა. მაგრამ მე-10 საუკ. მეორე ნახევარში წარმატების სასწორი ტაო-კლარჯეთის კუროპალატებისკენ იხრება. ამ დროისთვის ტაო-კლარჯეთი უძლიერესი ქართული სამთავროა, როგორც ეკონომიურად, ისე პოლიტიკურადაც. იგი გადაჭიმულია სამცხიდან მდ. არაქსამდე და თავის გავლენას ავრცელებს უფრო სამხრეთითაც.

ბიზანტიელი ისტორიკოსის კ. პორფიროგენტის მოწმობით (952 წ.), სამთავროს უმთავრესი ქალაქთაგანი არტანუჯი და მისი პროვინცია იყო გასაღები მთელი საქართველოსი. კერძოდ, აქედან ვრცელდებოდა საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე ბიზანტიური, სირიული და სხვა საქონელი. მე-10 საუკუნისათვის ფეოდალური წყობილება ტაო-კლარჯეთში გამოკვეთილ სახეს იღებს.

ამ ეპოქაში სამთავრო წარმოადგენს აგრეთვე მთავარ კერას ქართული კულტურისას. საეკლესიო მწერლობა აქ ლიტერატურული ფორმის და ენის დიდ განვითარებას აღწევს (საუკეთესო წარმომადგენელია—გიორგი მერჩული, მე-10 საუკ. შუა წლები). მწერლობაში უკვე საერო მოტივებიც სწდება, რაც ფეოდალური ცხოვრების პირობების შესაფერისი ცვლილებებითაა განსაზღვრული; მატერიალური კულტურა შესანიშნავ ნიმუშებს ჰქმნის (განთქმული ძეგლები ბანაში, ოშკში, ხახულში და სხ.).

ასეთ პირობებში ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონების უძლიერესი წარმომადგენელი დავით კუროპალატი ახერხებს დაამკვიდროს თავის შვილობილის ბაგრატ III ხელისუფლება ქართლსა და აფხაზეთში და მოუპოვოს მას აფხაზეთა მეფის ტიტული. ბაგრატ III (975—1014) მე-11 საუკუნის დასაწყისს იპყრობს კახეთს, რომელიც მისი სიკვდილის შემდეგ კვლავ გამოეთიშა სამეფოს, და იერთებს ტაო-კლარჯეთის სამთავროს ტერიტორიასაც. ასე წარმოიშვა ქართული ფეოდალური მონარქია, რომელმაც „საქართველოს“ სახელწოდება მიიღო. მის საზღვრებს გარეთ ჯერ კიდევ რჩება რიგი რაიონები, რომელნიც მკიდროდ იყვნენ დაკავშირებულნი, ეკონომიურად და ისტორიულად, სახელმწიფოს ძირითად ტერიტორიასთან (ტფილისის საამირო, სომხეთის კვირიკიანთა სამეფო და სხვა).

ფეოდალური მონარქიის შემდგომ ზრდას არახელსაყრელი საგარეო გავლენები ჯერ ბიზანტიის, ხოლო შემდეგ თურქ-სელჩუკების აგრესია—აფერხებს.

ბაგრატ III შვილის გიორგის I დროს (1014—1027) ბიზანტია, საქართველოს ტერიტორიაზე, საქართველოს მეფის წინააღმდეგ, აწარმოებს დიდ ომს (1020—1024 წ. წ.), რომელიც ბიზანტიელთათვის გარკვეული წარმატებით თავდება. ამ ომმა დაასუსტა საქართველოს მეფის უფლება და მოსწყვიტა სამეფოს სამხრეთის პროვინციები.

თურქ-სელჩუკების გავლენა საქართველოზე იწყება მე-11 საუკ. შუა წლებიდან, გიორგი I-ის ძის ბაგრატ მე-4 მეფობაში (1027—1072). თურქები ამ დროს უკვე დამკვიდრებული არიან ხალიფატის ნანგრევებზე. სომხური სამეფოების თითქმის მთელი ტერიტორიის დაპყრობის შემდეგ, ისინი შემოდინან საქართველოშიც.

სელჩუკების რიგი დიდი შემოსევანი საქართველოში („თურქობანი“), რომელთაც თან სდევდა სასტიკი რბევა, მოსახლეობის აწიოკება და მოთარეშებული რაიონების აოხრება (1065 წ., 1068 წ. და სხვა), ასუსტებდნენ ქვეყანას და აფერხებდნენ მის განვითარებას. მაგრამ სელჩუკიან სულტნების მიზანი, მოექციათ საქართველო თავის მოხარკეთა შორის, მიღწეულ იქნა მხოლოდ ბაგრატ მე-4-ის შვილის, გიორგი II-ის მეფობაში (1072—1089). თურქების განუწყვეტელმა შემოსევებმა აიძულა გიორგი II წასულიყო სულტანთან (1080—1081 წ.) და ეყიდნა ზავი და მშვიდობა ყოველწლიური ხარკით.

გარეშე მტრებთან ომებს შორის წარმოებს ბრძოლა საქართველოს საბოლოო ფეოდალური გაერთიანებისათვის. ბაგრატ მე-4-ისა და გიორგი მე-2-ის დროს ეს ბრძოლა, უწინარეს ყოვლისა, მიმართული იყო ტფილისისა და კახეთის შემოერთებისაკენ. ტფილისი, სამეურნეო კავშირების წყალობით საქართველოს დანარჩენ ნაწილებთან, თვით მიისწრაფის ფეოდალურ მონარქიისკენ და იქცევა საქართველოს მეფის მოხარკედ (1068), იხდის რა ყოველწლიურად 44.000 დრაჰკანს (დაახლოებით 200.000 მან. ოქროთი), რაც ამ ქალაქის დიდი სიმდიდრის მაჩვენებელია. იმიერ-ამიერ ქართველ ტომთა მიწა-წყლის სრული გაერთიანება ხდება გიორგი II შვილის, მემატინანეთამიერ „აღმაშენებლად“ წოდებულის, დავითის (II) დროს, რომელიც ქართველი ბაგრატიონების ერთ-ერთი ყველაზე ნიჭიერი და ძლიერი წარმომადგენელია (1089—1125).

დავითმა, გამოიყენა რა მოხერხებულად საგარეო-პოლიტიკურ ვითარების გაუმჯობესება (თურქების ყურადღება ამ დროს სამხრეთისაკენაა მიპყრობილი ჯვაროსანთა ომების გამო და საერთოდ, სასულტო უკვე დაცემის გზაზეა შემდგარი), გაათავისუფლა ქვეყანა ხარკისაგან (1097) და გაწმინდა იგი თურქთა ცალკე მოხეტიალე გუნდებისაგან. 1101—1105 წლებში დავითმა შემოიერთა კახეთი და მეზობელი ჰერეთი, ხოლო 1110—1115 წლებში დაიპყრო ტფილისის საამიროს მნიშვნელოვანი სიმაგრეები (სამშვილდე, რუსთავი და სხვ.), რაც დაგვირგვინდა თვით ტფილისის აღებითა 1122 და მასში სამეფო რეზიდენციის გადმოტანით. სამეფოს გაერთიანება დამთავრდა ყოფილი სომხეთის სამეფოს (ქვემო ქართლში) მთელი ტერიტორიის შემოერთებით.

დავითის მეფობა მეტად მკაფიო პერიოდი საამეფო ხელისუფლებისა და ფეოდალური არისტოკრატის ურთიერთ ბრძოლის ისტორიაშია. ეს ბრძოლა განუწყურლად თან სდევდა ფეოდალური მონარქიის დაბადებასა და განვითარებას. მსხვილი ფეოდალები მიისწრაფიან თავის განკერძოებულისა და განუყოფელი სენიორიების შიგნით შეუზღუდველი ბატონობის შენარჩუნებისაკენ და სათანადო შინაარსით უნდა აავსონ სამეფო ხელისუფლება. მეფე კი ცდილობს შეზღუდოს ფეოდალთა თვითნებობა და დაიმორჩილოს ისინი. ეყრდნობა-რა საშუალო და წვრილ აზნაურობას და საქალაქო-საეკლესიო წრეებს. ამასთან ერთად მეფე მსხვილ მემამულეთა ცალკე ჯგუფების ანტაგონიზმსაც იყენებს. ფეოდალურ საწარმოო ძალთა განვითარების ინტერესები მოითხოვდა მიწათმფლობელობის გამსხვილებას, მიწაზე ფეოდალური საკუთრების საბოლოო დამყარებას. მაგრამ, ამასთან ერთად, მმართველობის ცენტრალიზაციას, პოლიტიკური დაქსაქსულობის მოსპობასა და ერთიანი მტკიცე ხელისუფლების დამყარებას. ამ წინააღმდეგობათა ქსელში ბრძოლის შედეგი განისაზღვრებოდა მრავალი და მრავალფეროვანი შინაგანი და გარეგანი პირობებით. მე-11 ს. სივრცეზე ფეოდალური არისტოკრატია მეფეებმა ვერ მოსტეხეს. ამ მხრივ დამახასიათებელი ეპიზოდია ბაგრატ მე-4-ისა და ლიპარიტ, კლდეკარის ერისთავთა-ერისთავის ბრძოლა, რომელიც ცვალებადი წარმატებით ოცი წელიწადი გაგრძელდა (ერთ დროს მეფე იძულებული იყო თითქმის ტახტზედაც ხელი აეღო).

მდგომარეობა მნიშვნელოვნად იცვლება დავითის მეფობაში. დავითი თანდათან ზღუდავს ფეოდალთა უფლებებს, სარგებლობას რა ხელსაყრელი პირო-

ბებით და ეყრდნობა რა წვრილსა და მსახურეულ აზნაურობას, საქალაქო-საეპარქო წრეებსა და, ნაწილობრივ, თავისუფალს წვრილ მწარმოებლებსაც. დავითის თვითმპყრობელობა უფრო მკვეთრ გამოხატულებას იღებს მეფობის ბოლო პერიოდისთვის. დავითმა სცადა მოესპო არისტოკრატიული გავლენა ეკლესიაშიაც (1103 წ.), რომელიც ამ დროისთვის სავსებით ფეოდალური ორგანიზაციაა; გააძლიერა და გააუმჯობესა მმართველობის აპარატი, მოახდინა ჯარის რეორგანიზაცია. უკანასკნელ აქტს მეფისთვის განსაკუთრებით დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა.

ძველი ფეოდალური რაზმების გაძლიერებასთან ერთად დაწესებული იქნა ლაშქრის ახალი სახეები: ქირის ჯარი ყივჩაყებისა, რომელნიც ჩრდ. კავკასიიდან იქნენ გადმოსახლებულნი საქართველოში და რომელნიც მეფეს 40.000 მეომარს აძლევდნენ, და სპეციალური სამეფო გვარდია („მონა-სპა“), ხუთი ათასი კაცი-საგან შემდგარი. ამ რეფორმამ მკვეთრად შეცვალა შინაურ ძალთა განწყობილება, ცენტრალური ხელისუფლების სასარგებლოდ. ამასთან ერთად იგი მეტად აძლიერებდა შესაძლებლობას საგარეო დაპყრობითი პოლიტიკისას, რომელსაც მიზნად ჰქონდა უცხო ტერიტორიების, მსხვილი სავაჭრო ქალაქებისა და გზების დაპყრობა და ხარკისა და ნადავლის მიღება. მსგავსი საგარეო პოლიტიკა მჭიდროდ იყო დაკავშირებული აღწერილს შინაგან პოლიტიკასთან და ამ უკანასკნელიდან გამომდინარეობდა კიდევ. დავითის მეფობის უკანასკნელ პერიოდში და მისი მემკვიდეების—დემეტრეს (1125—1156), გიორგი III (1156—1184) და, განსაკუთრებით, თამარის (1184—1213) დროს საქართველოს ეს დაპყრობითი პოლიტიკა თანდათან ფართოვდება.

მე-13 ს. დამდეგისათვის მთელი თანამედროვე ამიერ-კავკასია შემოდის საქართველოს ფეოდალურ მონარქიის ფარგლებში ან უშუალო შეერთების, ან ვასალურ დამოკიდებულების ფორმით. გარდა ამისა, საქართველოს პოლიტიკური გავლენა ვრცელდება ჩრდილოეთ-კავკასიაზე, ირანზე, სომხეთის სამხრეთ პროვინციებზე და შავი ზღვის სამხრეთ სანაპიროებზე (აქ 1024 წ., თამარის ჯარებმა საფუძველი ჩაუყარეს ტრაპიზონის სამეფოს).

მეზობელთა მიწა-წყალზე თავდასხმები, გაძარცვისა და ადამიანთა ტყვედ წაყვანის მიზნით ქართველ ფეოდალთა ჩვეულებრივ საქმიანობად იქცა. ამ მხრივ დანაშაულისათებელია „ლაშქრის“ (სამხედრო-ფეოდალური უმაღლესი წრის) მიმართვა გიორგი III-დმი: „არა არის ღონე დარჩომისა ჩვენისა თვინიერ ლაშქრობისა და რბევისა!“ მემატიანეს გადმოცემით, მეფემ შეიწყნარა ეს განცხადება და გამართა გრანდიოზული ლაშქრობა მეზობელ ქვეყნებზე.

ეს ეპიზოდი საინტერესოა სხვა მხრითაც—იგი მიუთითებს ფეოდალური არისტოკრატიის ახალ გაძლიერებასა და, ამასთან ერთად, ამ საზოგადოებრივი წრის საერთო მდგომარეობასაც ახასიათებს. დავითის ღონისძიებანი მოკლენიანი გამოდგნენ. რეალური ცხოვრების დამოკიდებულებანი სხვაგვარად ინაკეთებოდნენ. დავითის შინაგანმა პოლიტიკამ, ბოლოსდაბოლოს, თვითმპყრობელობის „მოყვრები“ უფრო დააზიანა, ვიდრე „მტრები“. ფეოდალური არისტოკრატია ვერ იქმნა საბოლოოდ მოტეხილი, პირიქით, იგი დავითის მემკვიდრეების დროს იზრდება და მტკიცდება. განიცდის რა უკანასკნელს ძლიერ დარტყმას გიორგი III დროს, რომელმაც, პასუხად მსხვილ შემამულეთა დიდი აჯან-

ყებისა ორბელთა მეთაურობით (1177), სცადა გაეცსო სახელმწიფო აპარატი თავისი ერთგული „უაზნო“ (არა არისტოკრატიული, „დაბალი“) წარმომავლის პირებით (1178—1184), ფეოდალური არისტოკრატია სრულ წარმატებას აღწევს გიორგის ქალის, თამარის დროს.

ახლა „დიდებულები“ (მსხვილი ფეოდალი-მემამულენი) ხდებიან სახელმწიფოს შეუზღუდველი პატრონები. თამარის მეფობის პირველსავე წელს ისინი აძევენ სახელმწიფო აპარატიდან მათთვის ღრმად საძულველს, გიორგი III მიერ დაყენებულს, „უაზნო“ და „უგვარო“ მოხელეებს. მოწინააღმდეგე საზოგადოებრივმა ძალებმა სცადეს (1185) დაებრუნებინათ დაკარგული მდგომარეობა და დაეპყროთ ახალი პოზიციებიც აშკარა აჯანყების გზით. მემამბოხეთა მეთაური და მოძრაობის ბელადი ყუთლუ-არსლანი, თავის დროს თამარის მამის მიერ ფინანსთა მინისტრად („მეტურჳლეთ-უზუცესად“) დანიშნული, დედოფლისაგან მოითხოვს უმაღლესი ხელისუფლების ახალი ორგანოს, „კარავის“, დაწესებას, რომელსაც უნდა მიესაკუთრებინა ძირითადი ფეოდალური უფლებანი „ბოძებისა და მიღების, წყალობისა და შერისხვის“ განგებისა და რომლის დადგენილებანიც მეფეს შესასრულებლად უნდა გადასცემოდა. ამ ფეოდალური პარლამენტის წევრებად ყუთლუ-არსლანი და მისი თანამოაზრენი თავის თავს გულისხმობდნენ. ეს მოძრაობა მარცხს განიცდის.

დიდგვარიან დიდებულთა ბატონობის მთავარი ორგანოებია „დარბაზი“ და „სავაზირო“. დარბაზის, მეფის საბჭოს, რეალური მნიშვნელობა განისაზღვრება ცენტრალური ხელისუფლებისა და ფეოდალური არისტოკრატის ძალთა ერთ-ერთ განწყობილებით. უდიდეს გავლენას დარბაზი აღწევს თამარის დროს, როცა მისი დასტურის გარეშე მეფე ვერც ერთს მნიშვნელოვან საქმეს ვერ სწყვეტს.

„სავაზირო“ (სამინისტრო) თანდათან ძლიერდება თავისი მნიშვნელობითი. იზრდება სავაზიროს წევრთა რიცხვიც და მათი უფლებამოსილობის ფარგალიც. ეპოქის დასასრულს ქართული სავაზირო შესდგება უკვე 6 ვაზირისაგან.

თანდათან რთულდება პროვინციალური ადმინისტრაციაც, რომლის უმსხვილესი წარმომადგენლებია „ერისთავთ-ერისთავები“ და „ერისთავები“, უმსხვილეს ადმინისტრაციულ ერთეულთა მმართველები.

„ერისთავობის“ მემკვიდრეობით თანამდებობად გადაქცევისადმი მისწრაფებაში აგრეთვე მკაფიოდ იჩენდა თავს ფეოდალური არისტოკრატის ბრძოლა მეფის თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ.

მე-10 13 საუკუნეები ქართული ფეოდალიზმის აყვავების ხანაა. საზოგადოების წყობა ჩამოყალიბებულ ფეოდალურ ხასიათს იღებს.

მიწათმფლობელთა გაბატონებული კლასი თავსდებოდა ერთს ფეოდალურ წოდებაში — „აზნაურობაში“. მაგრამ აზნაურები განირჩეოდნენ ერთმანეთში თავისი ქონებრივი და საზოგადოებრივი შეძლებითა და თვით „აზნაურობის“ წარმომავლობით. იყენენ ჩამომავლობითი, მემკვიდრეობით („მემამულე“, „ნათესავი“) აზნაურები და „მსახურეული“ აზნაურები.

უფრო მსხვილი მემამულენი შეადგენდნენ „დიდებულთა“ ჯგუფს, ქვეყნის ნამდვილად გაბატონებულსა და მმართველ ფენას, რომელსაც აგრეთვე მნიშვნელოვანი სახელმწიფოებრივი თანამდებობანიც ეჭირა ხოლმე. მეტად განვითა-

რებული იყო აგრეთვე ფეოდალური იერარქია სენიორებით, ვასალებითა და არიერ-ვასალებით. სენიორს ეწოდება „პატრონი“, ვასალს-„ყმა“. უმაღლეს „პატრონად“ ითვლებოდა მეფე. აზნაურთა ცალკე ჯგუფები ასეთსავე დამოკიდებულებაში იყვნენ ერთიერთ შორის. დიდი აზნაურების დამოკიდებულებაში იმყოფებოდნენ მრავალრიცხოვან წვრილ აზნაურთა სახელები, — ზოგჯერ ასობით.

ზოგიერთი დიდებულის ფეოდალური სამფლობელო თავისი სიდიდით მთელ სამეფოს ემსგავსებოდა. „პატრონ-ყმობის“ (ასე ერქვა ვასალისა და სენიორის დამოკიდებულებას) საფუძველი იყო მიწა: „ყმა“ იღებდა მიწას „პატრონისაგან“ პირობითი მფლობელობისა და სარგებლობისათვის, სამაგიეროდ ვალად იღებდა „პატრონის“ ერთგულს სამხედრო სამსახურს.

პირობითს მფლობელობაში შეიძლებოდა გადაცემული ყოფილიყო სხვა ობიექტებიც (სახელმწიფოებრივი თანამდებობანი და სხ.). მიწათმფლობელობის პირობითობასაც სხვადასხვა ფორმები ჰქონდა, იყო მიწები „საპატიო“ (სამეფო სამსახურთან დაკავშირებული), „სახარაჯო“ (მფლობელის სასარგებლოდ ხარაჯადადებული ანუ დახარკული), „საკუთარი“ და „სანახევრო“ (პირველთაგან შემოსავალი მთლიანად ეკუთვნოდა მფლობელს, მეორეთაგან-სანახევროდ), „სამამულო“ ანუ „სამკვიდრო“ (სამემკვიდრეო მფლობელობაში გარდამავალი) და სხვ.

აღწერილი ურთიერთობის დამახასიათებელი ნიშნები იყო აგრეთვე კომენდაცია („შეწყალება“), ბენეფიციუმი („წყალობა“, „ბოძება“), ინვესტიტურა შესაფერი ცერემონიალით („დალოცვა“ და სხვ.) და სხვ. ფართოდ იყო გავრცელებული იმუნიტეტი („შეუვალობა“, „თავისუფლობა“), განთავისუფლება ამა თუ იმ სახელმწიფოებრივ ვალდებულებათა და გამოსაღებთაგან. შეუვალობით განსაკუთრებით ეკლესია მონასტრები და მსხვილი მემამულენი სარგებლობდნენ. დას. ევროპის მსგავსად, დიდ განვითარებას პოულობს აგრეთვე რაინდობა („მოყმე“, „ქაბუკი“) და მისი იდეოლოგია.

მთელი ეს შენობა დამყარებული იყო დამოკიდებული სოფლის მოსახლეობის ექსპლოატაციაზე. ეს სოფლის მოსახლეობა იყოფოდა ფეოდალისაგან დამოკიდებულ, მოწინავე და წამყვან რაიონების, უმრავლესობად („მდაბიო“, „მსოფლიო“, „მიწის მოქმედი“) და ჯერ კიდევ თავისუფალ სოფლისმეურნეთა უმცირესობად, რომელიც ძნელად მისაველ ხეობებსა და მალალშითან რაიონებში აფარებდა თავს. გლეხობის ფეოდალური დამოკიდებულების გამკაცრება და საკუთრივს ბატონყმურ ურთიერთობაში გადასვლა ამ ეპოქაში სულ უფროდაუფრო ჩქარი ტემპით წარმოებს.

ფეოდალისაგან დამოკიდებული გლეხობა იყოფოდა ორ დიდ ჯგუფად: ერთს მამულიდან ადგომისა და სხვა მემამულესთან წასვლის უფლება უკვე წართმეული აქვს, იგი მიწაზეა მიმაგრებული, მეორე ამ თავისუფლებით ჯერ კიდევ სარგებლობს. ერთსაც და მეორესაც დაკისრებული ჰქონდა როგორც „სამეშაო“ სხვადასხვა ხასიათის შრომითი ვალდებულება (მემამულის მეურნეობაში აუნახლაურებელი მუშაობა გარკვეულს კვირულს ან წლიურ დღეებში, ციხის ბეგარა. ტვირთი და მრავ. სხვა). ისე აგრეთვე მრავალრიცხოვანი ნატურალური გამოსაღები, რომლითაც გლეხის მეურნეობის თითქმის ყველა მნიშვნელოვანი დარგი იყო დაბეგრული (მარცვლიანი და ტექნ. კულტურები, მევენახეობა, მესა-

ქონლება და სხ.). გლეხთა ზოგიერთი ჯგუფების პირადი დამოკიდებულება მჭიმე იყო; წყაროები ხშირად იხსენიებენ გლეხთა ყიდვა-გაყიდვას. თავისი მდგომარეობის წარმოშობის მიხედვით ყმები იყოფოდნენ „მკვიდრებად“, „ნასყიდებად“, „შეწირულებად“, „ნებიერებად“ (გალატაკეპული მეურნე, რომელიც იძულებულია „ნებით“ ჩაღვეს გლეხში) და სხ. კუთვნილების მიხედვით ყმები იყოფოდნენ „სასეფოებად“ (მეფის ყმები), „საეკლესიოდ“ და „სააზნაუროდ“. ბატონყმური ურთიერთობის განვრცობის ტენდენცია მთელს გლეხოვანზე იზრდებოდა და ძლიერდებოდა მე-12 საუკუნის მთელ სიგრძეზე. ფეოდალიზაციის პროცესი თანდათან იჭრებოდა უკვე მაღალმთიან რაიონებშიც. ამ ნიადაგზე თამარის მეფობის დასასრულს აღმ. საქართველოს მთიელებში დიდი აჯანყება ხდებდა. სამი თვე დასჭირდა ხელისუფლებას აჯანყებულთა დასამორჩილებლად, რომელნიც თავისუფლების შესანარჩუნებლად და, მათთვის გამზადებულ, ფეოდალურ უღლის წინააღმდეგ იბრძოდნენ.

ქართველი საზოგადოების ფეოდალიზაციის ზრდა მიმდინარეობდა მისი მატერიალური საწარმოო ძალების, შრომის საზოგადოებრივი განაწილებისა და სააღმშენებლო პროცესების ზრდის პირობებში და ნიადაგზე, სოფლის მეურნეობა უმაღლესს, ნატურალური სამყაროს თვალსაზრისით, დონეს აღწევს.

თითქმის მთელი სასარგებლო მიწა გამოყენებულია სათანადო კულტურებისათვის (სხვადასხვა პურეულნი, ბოსტნეულნი, სელი, ზამბა და სხვა ტექნიკური კულტურები, ხეხილები და სხ.). სოფლის მეურნეობის ინტენსიფიკაციას ხელს უწყობს კარგად დაყენებული მელიორაცია. მეტად ვითარდება განსაკუთრებით რენტაბელური კულტურები, პირველ რიგში — მევენახეობა. მნიშვნელოვან როლს თამაშობს მებაღეობა. საკმაო წონით მეურნეობაში სარგებლობს მეფუტკრეობაც. ფართოვდება ხელოსნური წარმოებაც, რომელიც სპეციალდება ცალკე დარგებისა (გვხვდება საშ. საუკუნეებში ცნობილი თითქმის ყველა ხელობა) და ცალკე ბუნებრივი რაიონების მიხედვით. პირდაპირი მითითება არ არსებობს, მაგრამ საფიქრებელია ამქართა არსებობაც.

ვაჭრობას, როგორც საშინაოს ისე საგარეოს, საკმაოდ ვრცელი ფარგლები ჰქონდა. სავაჭრო საქონლის როლში გამოდის მრავალგვარი და სხვადასხვა პროდუქტი ქალაქისა და სოფლის ხელოსნური წარმოებისა (აბჯარი, საოჯახო ნივთები, ქსოვილები, სას.-სამ. იარაღები და სხვა) და სოფლის მეურნეობისა. შემოჰქონდათ უმთავრესად ძვირფასი ქსოვილები, საომარი იარაღი და სატურველი საუკეთესო ხარისხისა, ძვირფასი ქვები, კეთილშობილი ლითონები, ნელსაცხებლები, უცხოური და ძვირფასი საკვები საგნები და სხვა. ამგვარი საქონლის მომხმარებელია სამეფო სასახლე, რომელიც ამ დროს დიდი ბრწყინვალეობითა და ფუფუნებით ცხოვრობს, და ფეოდალური დიდკაცობა. ფართო მოხმარების საიმპორტო საქონლიდან მთავარი ადგილი ეჭირა მარილს, ხმელ თევზს, რკინას.

სავაჭრო კაპიტალთან ერთად ვითარდებოდა სავაჭრო კაპიტალიც. ფულს სესხად იძლეოდნენ მონასტრებიც, რომელნიც ამაში მეტად მაღალ პროცენტებს იღებდნენ. ძლიერ ვითარდება საქალაქო ცხოვრებაც. უმსხვილესი ქალაქებია: ტფილისი, ქუთათისი, დმანისი, რუსთავი, ხუნანი, ახალქალაქი, სამშვილდე, ცხუმი

(სოხუმი) და სხ. უფრო წვრილი ქალაქებითა და მსხვილი სავაჭრო დაბეებით დაფარული იყო მთელი ქვეყანა. ვაჭრები იყოფოდნენ მსხვილ, პოლიტიკურ-სა-ზოგადოებრივ ცხოვრებაში განსაკუთრებული მნიშვნელობის მქონე, „დიდ ვაჭრებად“ და წვრილ, ნაწილობრივ ფეოდალურ დამოკიდებულებაში მყოფ, ვაჭრებად.

არის ნიშნები საქალაქო თვითმართველობის არსებობისა: ტფილისში, მაგ., იყვნენ ქალაქის „ბერები“, უხუცესები, რომელნიც ზოგჯერ ქალაქის ბედსაც სწყვეტდნენ.

მე-10-13 საუკუნეები არის ფეოდალური ნივთიერი და სულიერი კულტურის უმაღლესი განვითარების ხანა. მონუმენტალური ხუროთმოძღვრება, ჩუქურთმა (ორნამენტი), კედვა ლითონზე (კერძოდ, ოქრომკვედლობა), მინანქარი, მოზაიკა („სოფიის კენჭი“), მხატვრობა შესანიშნავი ძეგლებითაა წარმოდგენილი.

ქართული საშუალო საუკუნოების ორნამენტი ითვლება საუკეთესოდ მთელ მსოფლიოში. მინანქრისა და მოზაიკის ძეგლები საუკეთესო ბიზანტიურ ნიმუშებს არ ჩამოუვარდება. მთელი ხელოვნება და მატერიალური კულტურა გაბატონებული კლასის გემოვნებას ასახავდა და მასვე ემსახურებოდა. გლეხობასაც ჰქონდა თავისი, თუმცა უფრო სუსტი კულტურა, რომელიც დღემდისაც მოლწეულია ზოგიერთ საინტერესო ძეგლების სახით (გლეხური საცხოვრებელი, ტანთსაცმელი და სხვა).

იფურჩქნება ფეოდალური ლიტერატურაც. საეკლესიო მწერლობა სულ უფრო და უფრო უთმობს ადგილს საერო მწერლობას, რომელიც წარმოდგენილია ნეოპლატონური მიმართულების ფილოსოფიით (ცნობილი იოანე პეტრიწი და სხ.), ისტორიოგრაფიით (ისტორიულ თხზულებათა კრებული „ქართლის ცხოვრება“ და სხ.) და, განსაკუთრებით, პოეზიით.

ახალი ცხოვრების პირობები ფეოდალისათვის, რომელიც თავის პროვინციალური რეზიდენციიდან ეხლა სატახტო ქალაქში იყო გადასახლებული, სამეფო კარის სიახლოვს, და რომელიც რაინდის ცხენით ნიადაგ ჰქედავდა მეზობელი, შორეული თუ ახლობელი, ქვეყნების მიწაწყალს, საშოვრისა და სახელის ძებნაში, ეს პირობები ამ ფეოდალისათვის და მისი „მოცალეობის“ სამო შინაარსით ასახებდად მოითხოვდა რაინდულ რომანს, კარის ხოტბას, რომანტიკულ-ქალ-ვაჟიანს. ჩნდებიან რიგი მაღალნიჭიერი პოეტები (შაველი, ჩახრუხაძე, თმოგველი, ხონელი და სხვ.), რომელნიც ასახავენ ფეოდალურ ყოფას, აქებენ მოყმე-ქაბუკთა ვაჟკაცობას, იდეალური შარავანდელით ჰმოსვენ ფეოდალურ ურთიერთობას. ფეთდალ. პოეზია არის სოციალური და ბუნებრივი სინამდვილის ფეოდალური შემეცნების მხატვრული ფორმაც.

ამ პოეზიის გვირგვინია გენიალურ შოთა რუსთაველის უკვდავი პოემა „ვეფხისტყაოსანი“. რუსთაველი ცხოვრობდა თამარის ეპოქაში, როდესაც ქართველი ფეოდალური საზოგადოების პოლიტიკურმა და კულტურულმა აღმავლობამ თავის ზენიტს მიაღწია. ეს პოემა, ბრწყინვალე ფორმითა და ღრმა შინაარსით, დღემდე რჩება, როგორც ქართული პოეზიის უდიდესი დიდება და, იმავე ღროს საშუალო საუკუნეების მსოფლიო ლიტერატურის ერთი ყველაზე უფრო შესანიშნავი ძეგლთაგანი.